

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

BUGU
Journal of Language and Education

5/2, 93-126

TÜRKİYE

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 24.05.2024

Makale Kabul Tarihi: 10.06.2024

Alyılmaz, C. (2024). Eski Türk yazıtlarında böri (kurt). *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 5(2), 93-126.
<http://dx.doi.org/10.46321/bugu.159>

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA BÖRİ (KURT)*

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi calyilmaz@gmail.com ORCID

“tengri küüç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koony teg ermiş”**

Bilge Kağan

Öz

“Kurt” / “böri” / “kaçkır” Türk boy ve toplulukları tarafından kutsal sayılan; olağanüstü gücü olduğuna inanılan; kimi zaman “ana”, kimi zaman “ata”, kimi zaman da “kılavuz / yol gösterici” olarak kabul edilen totemik hayvanlardan biridir.

Kurt, Türk boy ve toplulukları arasında temizliğin, yalnızlığın, asaletin, gücün, cesaretin, liderliğin, savaşçılığın ve özgürlüğün sembolü olarak kabul edilmiştir. Türk kağanları, kumandanları ve soyluları da belirtilen özelliklerinden dolayı kurtla kendilerini özdeşleştirip yazıtların metinlerinde onlarla ilgili cümlelere; yaptıkları objelerde ise (dikili taşlarda, kayalarda, süs ve kullanım eşyalarında ise) kurt tasvirlerine yer vermişlerdir.

Eski Türk yazıtları, Türk dili, tarihi, kültürü, yaşayışı ve inancı hakkında geçmişten günümüze kadar önemli bilgileri taşıyan kaynak eserlerdir. Eski Türk yazıtlarının bir kısmı, üzerlerinde veya içeriklerinde kurtla ilgili tasvirleri veya anlamlı dil öğelerini (sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri) barındırmaktadır. Söz konusu yazıtlarda geçen kurtla ilgili hususlar makalede şu başlıklar altında incelenmiştir: “Bugut Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Köl Tigin Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Bilge Kağan Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Kara Balgasun Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Yemiş Tutuk Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Talas VI Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Talas XX. (Çaçıkey / Kara Böri) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Temir Bört (A 99 / Kara Tu I) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Kalbak Taş XIX (A 42) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Begre (E / 11) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “VI. Uybat (E / 98) Yazıtı’nda Böri (Kurt)”, “Del Uuul I Yazıtı / I. Del Uul Yazıtı’nda Böri (Kurt)”.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk yazıtları, böri, kurt, kaçkır, eski Türk yaşayış ve inancı.

* 2023 yılında kitap bölümü olarak yazılan ancak farklı sebeplerle yayınevi tarafından bir türlü yayımlan(a)mayan bu makale hazırlanırken esas itibarıyla eski Türk yazıtları üzerinde bizzat tarafımızdan yapılan epigrafik belgelemeler ile *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* ve *“Gobu”stan’ın Gizemi (“Kıpçaklar” a Giden Yol)* adlı eserlerdeki bilgiler yol gösterici olmuştur. Bu eserlerin yanında konuyla ilgili olarak daha önce yayımlanan ve “Kaynaklar” bölümünde yer verilen yayınların da makaleye katkı sağladığı inkâr edilemez bir gerçektir. Ayrıca bu makalede yalnızca eski Türk yazıtlarındaki kurtla ilgili bilgilere yer verdiğimizizi; kurtla ilgili olarak hazırlamış olduğumuz 5 ayrı araştırma–inceleme yazısının daha bulunduğunu; bunların da çok yakın zamanda yayımlanacağını belirtmek isteriz.

** *Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibiymiş; düşmanları koyun gibiymiş* (KT D 12; Tekin, 2003, s. 26-27; Alyılmaz, 2005, s. 44).

THE BÖRİ (WOLF) IN OLD TURKISH INSCRIPTIONS

Abstract

“Kurt” / “böri” / “kaçkır” is considered sacred by Turkish tribes and communities; believed to have extraordinary power; it is one of the totemic animals that is sometimes considered "mother", sometimes "ancestor" and sometimes "guide".

The wolf has been accepted as a symbol of cleanliness, loneliness, nobility, power, courage, leadership, warriors, and freedom among Turkish tribes and communities. Turkish kagans, commanders, and nobles identified themselves with the wolf due to their mentioned characteristics and included sentences about them in the texts of the inscriptions; They included wolf depictions in the objects they made (obelisks, rocks, ornaments and utensils).

Old Turkish inscriptions are source works that carry important information about the Turkish language, history, culture, life, and beliefs from the past to the present. Some of the Old Turkish inscriptions contain wolf-related depictions or meaningful language elements (words, word groups, or sentences) on them or in their content. The issues related to the wolf mentioned in the inscriptions in question are examined in the article under the following headings: “Böri (Wolf) in the Bugut Inscription”, “Böri (Wolf) in the Köl Tigin Inscription”, “Böri (Wolf) in the Bilge Kağan Inscription”, “Böri (Wolf) in the Kara Balgasun Inscription”, “Böri (Wolf) in the Yemiş Tutuk Inscription”, “Böri (Wolf) in the Talas VI Inscription”, “Böri (Wolf) in the Çaçıkey / Kara Böri Inscription”, “Böri (Wolf) in the Temir Bört Inscription”, “Böri (Wolf) in the A 42 Inscription”, “Böri (Wolf) in the Begre Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 12 Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 28 Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 98 Inscription”, “Böri (Wolf) in the I. Del Uul Inscription.

Keywords: Old Turkish inscriptions, böri, wolf, kaçkır, old Turkish life and belief.

1. Eski Türk Yazıtlarında Böri (Kurt)

Yazıtlar kayalara, dikili ve yassı taşlara, heykellere, taşbabalara, balballara, sikkelere / paralara, mühürlere, ağaçlara, kâğıtlara, derilere; altından, gümüşten, bronzdan, demirden, kilden... yapılmış her türlü kullanım ve süs eşyalarına oyma, çizme, kazıma, vurma, kabartma veya boyama usulüyle işlenmiş epigrafik eserlerdir.

Yazıtlar bir bireye, topluluğa veya millete ait bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli rol oynadıkları gibi akraba boy ve toplulukların, komşu milletlerin birbirleriyle olan sosyal, kültürel, dinî, siyasi, ticari ve askerî ilişkileri hakkında da önemli bilgileri bünyelerinde barındırırlar. Bu sebeple de yazıtlar yalnızca ait oldukları insanların / insan topluluklarının değil; insanlık tarihinin de ortak kültürel varlıklarıdır.

Türklerin tarihî süreçte vücuda getirdikleri yazıt türündeki grafiksel dil öğelerini / epigrafik öğelerini aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür: (Kök)türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar¹, Uygur alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Arap alfabesiyle yazılmış yazıtlar, diğer alfabelerle ve yazı sistemleriyle yazılmış yazıtlar.

Epigrafik öğeler içinde elbette yazıtlar ayrı bir yere ve öneme sahiptirler. Türk boy ve toplulukları tarafından farklı coğrafyalarda yukarıda belirtilen alfabelerle vücuda getirilen binlerce yazıtın olduğu bilinmektedir.

Belirtilen eski Türk yazıtlarının kiminin üzerinde kurt tasvirlerine; kiminin ise içeriğinde kurtla ilgili sözcüklere, sözcük gruplarına veya cümlelere yer verilmiştir.

Üzerlerinde veya içeriklerinde kurtla ilgili tasvirleri veya anlamlı dil öğelerini (sözcükleri, sözcük gruplarını veya cümleleri) barındıran yazıtları aşağıda dikkatlere sunmak konuya ilgi duyanlar açısından yararlı olacaktır:

1.1. Bugut Yazıtı'nda Böri (Kurt)²:

Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan eski Türk bengü taşlarından biri de Bugut Yazıtı'dır. Adını Arhangay Aymag'ın Bayn Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesinde ki Bugut Dağı'ndan alan yazıt, bu dağın yaklaşık 10 km doğusundaki geniş ovaya (1613 m, 47 T 0670833, UTM 5298849) inşa edilmiş I. Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait anıt mezar kompleksindeki Türk kültür ve medeniyet eserlerinden biridir. Yeri, 1956 yılında Moğol bilim adamı Ts. DORJSÜREN tarafından tespit edilen yazıt üzerinde sonraki yıllarda birçok bilim adamı araştırma, inceleme, değerlendirme ve tanıtma yazıları yayımlamıştır. Konuyla ilgili olarak yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda yazıtın I. Türk Kağanlığı Dönemi'ne (582) ait olduğu ve üç yüzünün Soğd harfleriyle yazılmış Soğdca bir metni; bir yüzünün ise, Brâhmî harfleriyle yazılmış Sanskritçe bir metni içerdiği anlaşılmıştır. Söz konusu metinlerin esasını “Türk /Bilge/ Kaganı Nivar'ın Mahan Tigin'in ölümü üzerine bir bengü taşın dikilmesini buyurması”, “Mahan Tigin ve Muhan Kağan'ın ortak hükümdarlıkları”, “Mahan Tigin'in tahta çıkışı”, “Mahan Tigin ile Tatpar Kağan'ın (Taspar Kağan'ın) ortak hükümdarlıkları”... gibi 572-

¹ (Kök)türk harfli yazıtları buldukları bölgeleri dikkate alarak şöyle gruplandırmak mümkündür: Moğolistan Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar [(Kök)türk ve Uygur Dönemi Yazıtları], Rusya Federasyonu'ndaki / Sibirya Bölgesi'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar (Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Yakutistan / Saha Eli, Krasnoyarsk Krai vd. Cumhuriyetleri'ndeki Yazıtlar (bilinen adlarıyla Yenisey ve Altay Yazıtları), Kırgızistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar (Oğuzlara, Türkişlere ve Karluklara ait yazıtlar: bilinen adlarıyla Talas Yazıtları ve Koçkor Yazıtları), Kazakistan'daki ve Özbekistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar, Çin Halk Cumhuriyeti ve Uygur Özerk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk Harfli Yazıtlar, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar (Alyılmaz, 2007, s. 11-31; Alyılmaz, 2010, s. 313-314; Alyılmaz, 2019, s. 1-125).

² Yazıtla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2003, s. 11-21.

580 yılları arasında gerçekleşen olaylar teşkil etmektedir. Anılan bu tarihî olaylarla birlikte, yazıtta Türk devletinin sosyal yapısı ve işleyişi (kağan ve sülalesi, şadapıtlar, tarkanlar, kurkapınlar, sengünler, tudunlar, atlılar ve halk); Türk milletinin yaşayış ve inancı, değer yargıları, başka millet ve topluluklarla ilişkileri, hoşgörüsü hakkında da son derece kıymetli bilgiler dikkatlere sunulur. Bu bilgiler içinde “kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi” ve “dünyanın kurtarıcısı” olarak gören Türk kağanlarının Tanrılara, atalarına, atalarının ruhlarına olan bağlılıklarını ve onlara duydukları sonsuz güveni ifade etmiş olmaları son derece ilgi çekicidir. Tarihî olayların anlatıldığı biyografik ve didaktik bir eser olma özelliğini taşıyan Bugut Yazıtı, hem içerik hem de şekil açısından sonraki yıllarda vücuda getirilen Türk bengu taşlarına da örnek teşkil etmiştir.

Üzerine oturtulduğu kaplumbağa kaidesi ile birlikte 245 cm yüksekliğinde olan Bugut Yazıtı’nın tepeliğinin ön yüzünde (bugün sağ tarafı parçalanmış durumda) “kurttan süt emen çocuk tasviri”ne yer verilmiştir. Yazıtın, “kaplumbağa” şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuş olması, Köl Tigin, Bilge Kağan, Tariat, Tes, Şine Us Yazıtları başta olmak üzere birçok bengu taşın kaplumbağa kaide üzerine yerleştirilmesine; kurttan süt emen çocuk tasvirinin de (farklı şekilde de olsa) Köl Tigin Yazıtı’nın, Bilge Kağan Yazıtı’nın, Karabalgasun Yazıtı’nın tepeliklerinde de yer almasına esas teşkil etmiştir.

Foto 1: Bugut Yazıtı’nın genel görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

1.2. Köl Tigin Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Köl Tigin Anıt Mezarı ve Yazıtı, bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nde Arhangai Aimag sınırları içinde kalan ve devrinin en kutlu mekânlarından biri olan, Höşöö Tsaıdam bölgesinde (1373 m, 48T 336905, UTM 5270113)³ bulunmaktadır. Söz konusu bölgenin 28 km güneybatısında Uygur Kağanlığı'nın başşehri Karabalgasun⁴; 32 km güneyinde Cengiz Han'ın başşehri Karakurum; 2 km batısında Orhun Irmağı'nın Hangay Dağları'nın eteklerinden gelen küçük bir kolu; 4 km doğusunda ise, bugün neredeyse kurumak üzere olan, Höşöö Tsaıdam Gölü yer almaktadır.

Köl Tigin, 731 yılında, 47 yaşında iken ölür. Onun ölümü ağabeyi Bilge Kağan'ı derinden etkiler. Köl Tigin'i, (kağan olmadığı hâlde) kağanlara yakışır bir törenle defneder. Çin'den seçkin ustalar getirterek onun adına olağanüstü güzellikte anıt mezar yaptırır ve yazıt diktirir. Köl Tigin Yazıtı dört cepheli, gri bir mermer blok üzerine yazılmıştır. Yazıtın yüksekliği 335 cm; genişliği ise (doğu ve batı yüzleri) 132 cm - (güney ve kuzey yüzleri) 46 cm'dir. Yazıt 70 cm yüksekliğinde, kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuştur⁵.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır (Kök)türk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Bu metinlerden güney yüzde bulunanlar yazıtın **giriş**, doğu yüzde bulunanlar **gelişme**, kuzey yüzde bulunanlar ise, **sonuç** bölümünü oluşturmaktadır. Metnin hazırlayıcısı (mesajın ilercisi / hatip) Bilge Kağan'dır. Yazıtta (Kök)türk tarihine ait olaylar, bütün çıplaklığıyla ve eleştirel bir bakış açısıyla Bilge Kağan'ın ağzından nakledilir.

Bilge Kağan, yazıtta ayrıca Çin'in yalancı, aldaticı, kardeşi kardeşe düşürücü, beylerle milletin arasını açıcı politikaları yüzünden Türk Milleti'nin neredeyse yok olup bittiği bir dönemde, "Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın" diye Tanrı'nın lütfuyla iş başına geçtiğini belirtir. Ona göre: "Türk Milleti Kutsal Ötüken Coğrafyası'nda oturup ticaretle uğraştığı ve tarihî olaylardan ders alıp birlik beraberlik içinde yaşadığı takdirde güçlü devletler kuracak ve (kıyamet kopmadıkça da) kimsenin onu yok etmeye gücü yetmeyecektir". Bilge Kağan'ın Köl Tigin Yazıtı'nın başından sonuna kadar vermek istediği mesajın özünde de bu düşünce yatmaktadır.

türük oguz begleri bodun eşiding üze tengri basmasar asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüngin kim artatı udaçı erti türk bodun ertin ökün: *Türk Oğuz beyleri milleti işitin : Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, ey Türk Milleti, senin ilini töreni (devletini düzenini) kim bozabilir? Türk Milleti aklını başına topla, aslına dön!* (KT D 22-23; Tekin, 2003, s. 44-45; Alyılmaz, 2005, s. 45).

türük begler bodun bunu eşiding türük bodun tirip il tutsıkingın bunta urtum yangılıp ölsikingin yime bunta urtum: *Türk beyleri ve milleti bunu işitin: Türk Milleti'nin derlenip toparlandığında (birlik olduğunda) (güçlü) devlet olacağını buraya kazıdım; yanıldığında (birlik beraberlik içinde olmadığına) öleceğini de yine buraya kazıdım* (KT G 10-11; Tekin, 2003, s. 36-37; Alyılmaz, 2005, s. 31).

³ Koordinatların tespitinde "EL GPS"i kullanılmıştır.

⁴ Konuyla ilgili kaynaklarda yalnızca Uygurların başşehri olarak belirtilen Karabalgasun'un / Harbalgasın'ın (Ordu Balık'ın) biz, Uygurlardan önce Köktürklerin de başşehri olduğu düşüncesindeyiz (Alyılmaz, 2004, s. 181-192).

⁵ Orijinalinde kaplumbağa kaide üzerinde bulunan yazıt, bu kaidenin parçalanması üzerine 1911 yılında, aynı kompleksteki sunak taşından kesilen granit bir blok üzerine yerleştirilmiştir. 2007 yılına kadar Köl Tigin Anıt Mezar Kompleksi içinde duran yazıt, 2007 yılının Ağustos ayında TİKA'nın görevlendirdiği kişi / kişiler tarafından Höşöö Tsaıdam bölgesinde yaptırılan DMK binasının (depo - müze - kazı evinin) önüne taşınmış; 2008 yılında da müzeye çevrilen (Höşöö Tsaıdam Müzesi) söz konusu bina içerisindeki yeni kaidesine yerleştirilmiştir.

Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünde ise devrin Tang İmparatoru Xuanzong'ın Köl Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği Çince mesajına yer verilmiştir. Yazıtın bu yüzünde Tang İmparatoru'nun evrenin düzeninden, Çinliler ile Türkler arasındaki ilişkilerden, barışın öneminden, Köl Tigin'in saygın kişiliğinden ve onun ölümünden duyduğu üzüntüden bahseden mesajına yer verilmiş olması, "Türk Milleti'nin hoşgörüsü"nü yansıtmaları bakımından da son derece anlamlıdır.

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu ve batı yüzlerindeki "tepelik" kısımlarında, antietik (birbirine paralel) **kurt başlı ejder** betimlemelerine yer verilmiştir. Yazıtın doğu yüzüne ait tepeliğin tam ortasında ise, **teke / dağ keçisi** damgası bulunmaktadır.⁶

Köl Tigin Yazıtı'nın tepeliğinde bulunan kurt başlı ejder betimlemeleri, yazıt geride kalan tarihî süreçte açık alanda örtüsüz ve korunaksız durumda kaldığı için yıpranmıştır ve fazla belli olmamaktadır.

Yazıtın içeriğinde de Türk askerlerinin **kurd'a (böri'ye)**; düşmanlarının ise **koyuna** benzetildiği bir cümlenin olması ilgi çekicidir ve son derece önemlidir:

t(e)ñri : küüç : birtük : üç(ü)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : **böri** t(e)g : (e)rm(i)ş : y(a)gısı : koony t(e)g (e)rm(i)ş: *Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri **kurt** gibiymiş; düşmanları koyun gibiymiş* (KT D 12; Tekin, 2003, s. 26-27; Alyılmaz, 2005, s. 44).

Foto 2: Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünün genel görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 3: Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünün genel görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

⁶ Tekeler, yüksek dağlarda (Tanrı'ya yakın mekânlarda) yaşadıklarından birçok Türk boyu tarafından kutsal sayılmış; Tanrı'nın elçisi, habercisi olarak kabul edilip "kök" (kök teke, kök erkek, kök eçki, kök çebiç, kök қошот...) sıfatıyla anılmışlardır. Dağ keçisinin / tekenin yaşayışıyla kendi yaşayışları arasında bağ kuran ve kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak gören Türk kaganları da dağ keçisini / tekeyi bu sebeple kendilerine damga olarak seçmişlerdir.

Foto 4: Kök Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünün Levent ALYAP tarafından yapılmış tasarımının görüntüsü (Alyap, 2014, s. 1-21)

Foto 5: Kök Tigin Yazıtı'nın batı yüzünün Levent ALYAP tarafından yapılmış tasarımının görüntüsü (Alyap, 2014, s. 1-21)

1.3. Bilge Kağan Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Bilge Kağan Anıt Mezar Kompleksi, Höşöö Tsaidam bölgesinde, Köl Tigin Anıt Mezar Kompleksi'nin 1 km güneyinde (1091378, 48 T 0337319, UTM 5269389) bulunmaktadır.

Bilge Kağan'ın 25 Kasım 734 tarihinde⁷ ölümünün ardından (yaklaşık sekiz ay sonra) 22 Haziran 735 tarihinde oğlu Tengri Kağan, devrin ileri gelen Türk boylarının temsilcilerinin de katılımıyla onun yoğ törenini yaptırır. 735 yılında ise, içinde kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuş yazıt, bark, gözetleme kuleleri, koruma duvarları, ihtiram yolu, döşemeler, sunak taşı, insan ve hayvan (arslan, koç) heykelleri, taşbalar, balballar... bulunan muhteşem bir anıt mezar kompleksi inşa ettirir.

Köl Tigin Anıt Mezar Kompleksi'yle aynı özelliklere sahip olan bu anıt mezar alanında, Bilge Kağan adına diktirilen ve Köl Tigin Yazıtı'yla büyük benzerlikler gösteren (kurt başlı ejder tasvirleri⁸ ve teke damgası; altında kaplumbağa kaidesi bulunan) yazıtın, Türk tarihi, Türk dili, Türk edebiyatı, Türk kültür ve medeniyeti açısından apayrı bir yeri ve önemi vardır.

369 cm yüksekliğinde ve 122-126 cm genişliğinde olan yazıt, dört cephelidir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır (son derece düzenli işlenmiş) (Kök)türk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Bu metinlerin büyük bir kısmının hazırlayıcısı (mesajın ileticisi) Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi Bilge Kağan'dır. Konu ve iletilen mesaj da Köl Tigin Yazıtı'ndakiyle aynıdır. Bu sebeple de Bilge Kağan Yazıtı'nın metni, (bazı ayrıntılar ve Köl Tigin'in ölümünden sonraki olayların anlatıldığı cümleler bir tarafa bırakılırsa) Köl Tigin Yazıtı'nın metniyle ortaktır. Yazıtta Bilge Kağan'ın (Kök)türk tarihine ait olayları, eleştirel bakış açısıyla özet hâlinde naklettikten sonra 19 yıl şad, 19 yıl da kağan olarak gerçekleştirdiği hizmetlerine ayrıntılı olarak yer verdiği görülür.

Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünde olduğu gibi, Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzünde de Çince bir taziye metni vardır. Yazıtın bu yüzünün tepeliğinin orta kısmında, (Kök)türk harfli Türkçe manzum bir metne yer verilmiştir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu ve batı yüzlerindeki "tepelik" kısımlarında, (tıpkı Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi) antietik (birbirine paralel) **kurt başlı ejder** betimlemelerine yer verilmiştir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın tepeliğinde bulunan kurt başlı ejder betimlemeleri de (tıpkı Köl Tigin Yazıtı'nın tepeliğinde olduğu gibi) yazıt geride kalan tarihî süreçte açık alanda örtüsüz ve korunaksız durumda kaldığı için yıpranmıştır ve fazla belli olmamaktadır.

Yazıtın içeriğinde (tıpkı Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi) Türk askerlerinin **kurd'a (böri'ye)**; düşmanlarının ise **koyuna** benzetildiği bir cümle bulunmaktadır:

t(e)ñri : küüç : birtük : üç(ü)n : k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : **böri** t(e)g : (e)rm(i)ş : y(a)gısı : koony t(e)g (e)rm(i)ş: *Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri **kurt** gibiymiş; düşmanları koyun gibiymiş* (Bilge Kağan Yazıtı D 11; Tekin, 2003, s. 64-65; Alyılmaz, 2005, s. 44).

⁷ Tarihlendirme hususunda aynı ve farklı görüşler için bk.: Bazın, 1991, s. 147-150; Tekin, 1988, s. 111.

⁸ Bilge Kağan Yazıtı, şekil ve içerik bakımından Köl Tigin Yazıtı ile büyük benzerlikler göstermektedir. Bu sebeple yazıtın ayrıntılı görüntülerine ve tepeliğinin çizimlerine burada yer verilmemiştir.

*Foto 6: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın Höşöö Tsaidam Müzesindeki görüntüleri
(Foto: C. ALYILMAZ)*

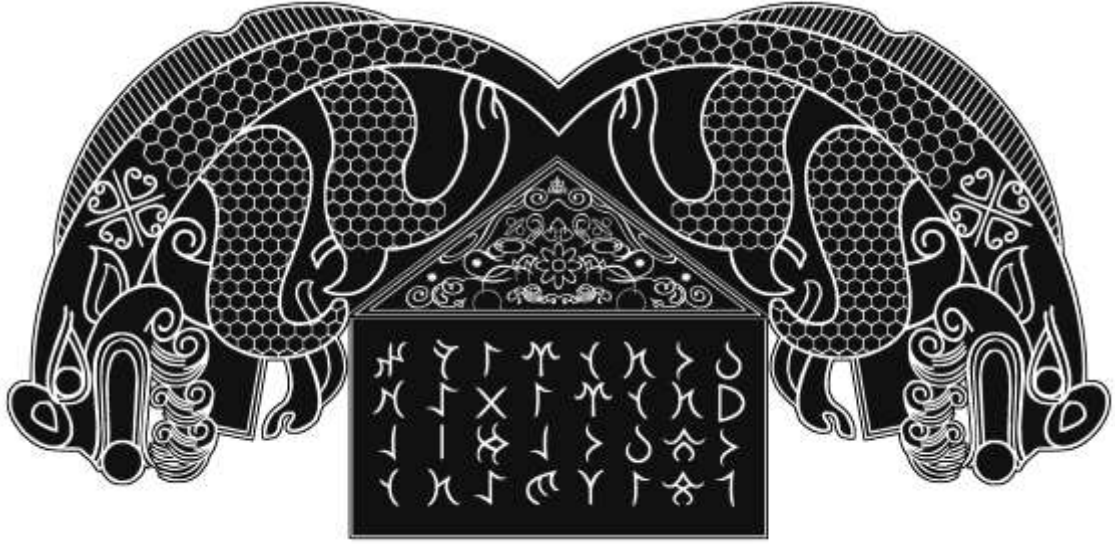
Ekleme:

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın tepeliklerinde bulunan kurt başlı ejder betimlemelerine Türk kültür coğrafyasının farklı bölgelerinde vücuda getirilen anıtlarda, yazıtlarda, süs ve kullanım eşyalarının üzerlerinde de yer verilmiştir.⁹

Tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi tepeliğinde kurt başlı ejder betimlemeleri bulunan Uygur Dönemi'ne ait I. Karabalgasun Yazıtı ile Kırgızistan'daki Burana Müzesinde sergilenen yazıt parçası da aynı yaşayış ve inanışın eseridir.

⁹ Türk kültür coğrafyasının farklı bölgelerinde vücuda getirilen anıtlarda, yazıtlarda, başvuru eserlerinde, süs ve kullanım eşyalarının üzerlerinde de yer verilmiştir. Bunları ayrı ayrı makaleler hâlinde yayıma hazırladığımız için burada karşılaştırma unsuru olarak yalnızca konuyla ilgili bir iki görsele yer vermeye yetineceğiz.

*Foto 7: I. Karabalgasun Yazıtı'nın tepelik kısmının
Levent ALYAP tarafından tasarlanan görüntüsü (Alyap, 2012, s. 8)*

*Foto 8: Tepelik kısmında birbirine paralel olarak kurt başlı ejder betimlenmiş
yazıt parçasının görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)*

Kurt başlı ejder tepelikli yazıtların en karakteristik olanları arasında Ahlat Mezar Taşları'nın bir kısmı da yer alır. Ahlat Mezar Taşları, çoğu Selçuklu Dönemi'nde Arap alfabesiyle yazılmış / eserlerdir / yazıtlardır. Ahlat Mezar Taşları, üzerlerinde barındırdıkları kurt başlı ejder betimlemeleri, süslemeler vd. Türk boy ve topluluklarının yaşayış ve inanışlarındaki ortaklıklara tanıklık etmeleri bakımından da önemlidir.

Foto 9: C. ALYILMAZ'ın tepeliğinde kurt başlı yılan gövdeli betimleme bulunan Selçuklu Dönemi'ne ait Ahlat Mezar Taşları'ndan birinin yanında çekilmiş görüntüsü (Ahlat / Bitlis; Foto: S. ALYILMAZ)

Foto 10: Selçuklu Dönemi'ne ait Ahlat Mezar Taşları'ndan birinin kurt başlı yılan gövdeli tepeliğinin görüntüsü (Ahlat / Bitlis; Foto: C. ALYILMAZ)

*Foto 11: Aynı tepelikle ilgili bir tasarım
(Çizim: Recai Karahan - Selami Reisoğlu; Düzenleme: Onur ER)*

1.4. Kara Balgasun Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Moğolistan Cumhuriyeti'nin Arhangai iline bağlı Hotont Sum sınırları içindeki (Uygurların eski başkenti) Karabalgasun / Har Balgas'ta (48T 0323178D, 5255380K) bulunan¹⁰ I. Karabalgasun Yazıtı'dır.¹¹

I. Karabalgasun Yazıtı, (Köktürk harfli) Türkçe, (Soğd harfli) Soğdca ve (Çin karakterli) Çince olmak üzere üç dilli olarak yazılmıştır. Yazıt geride kalan tarihî süreçte ne yazık ki parçalanmıştır. Yazıtın tepelik kısmında birbirine paralel olarak tasarlanmış kurt başlı ejder betimlemeleri bulunmaktadır. Geride kalan tarihî süreçte kurt başlı ejder tepeliğin bir kısmı (sağ tarafı) parçalanmıştır.

Foto 12: I. Karabalgasun Yazıtı'nın görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

¹⁰ Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi'ne ait olan yazıt, 2022 yılında bulunduğu yerden alınmış; 2023 yılında da Ulaanbaatar'da açılan Cengiz Han Müzesi'ne konulmuştur. I. Karabalgasun Yazıtı'nın tepeliği belirtilen müzeye taşınırken yazıtta ait birçok parça Karabalgasun'da tepeliğin alındığı yerde bırakılmıştır. Bir yazıtta ait (üzerinde herhangi bir yazı veya betimleme olsun veya olmasın) her parça kıymetlidir; birbirlerinden ayrılmamalıdır. Her anıt, her yazıt, her tarihî eser bulunduğu yerin tapu senedidir; bulunduğu yerde koruma altına alınmalıdır. Moğolistan Cumhuriyeti'ndeki Türk anıtlarının ve yazıtlarının büyük bölümünün son yıllarda (başta Cengiz Han Müzesi olmak üzere) yeni yapılan müzelere taşındıkları bilinmektedir. Müzeler için anıt ve yazıt toplama düşüncesinden vazgeçilerek anıt ve yazıtlar için müzeler yapılmalıdır. Yani anıtların, anıt mezar komplekslerinin, yazıtların üzerlerine modern müzecilik anlayışına uygun olarak iklimlendirmeli binalar yapılmalıdır.

¹¹ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga, 2001, s. 2014-219; Alyılmaz, 2023, s. 1-31.

1.5. Yemiş Tutuk Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Özerk bölgesinde bulunan Yemiş Tutuk Yazıtı'dır.

Yemiş Tutuk Yazıtı, Uygur Özerk Bölgesi Sanci Hui Özerk ili Cimsar ilçesi sınırları içinde bulunmuştur. Cimsar, Uygurların tarihî başkentlerinden Beş Balık'ın güney bölgesini kapsayan alan üzerinde bulunmaktadır. Yazıt bulunduğu yerden dolayı Cimsar Yazıtı olarak adlandırılmaktadır (Alyılmaz, 2015, s. 223).

*Foto 13: Yemiş Tutuk Yazıtı'nın görüntüsü
(Foto: Luo XIN; Alyılmaz, 2015, s. 226)*

Yemiş Tutuk Yazıtı'nın bulunduğu bölge geçmişten günümüze kadar tarihte farklı Türk boy ve topluluklarının yerleşimine sahne olmuş; burada birbirinden güzel eserler vücuda getirilmiştir. Nitekim ormanlık bir araziye sahip olan ve dağ eteğinde bulunan yazıtın da içinde yer aldığı bölgede (Kök)türk Dönemi'ne ait başka dikili ve damgalı taşlarla birlikte pek çok kurgan ve mezar bulunmaktadır.

Yazıt, (Kök)türk alfabesiyle yazılmış 7 karakterden oluşmaktadır. Söz konusu karakterler yazıtın “**yemiş tutuk**” şeklinde okunmasına imkân vermektedir. Bu sözcük grubu adına yazıt dikilen kişinin adından ve unvanından oluşmaktadır (Alyılmaz, 2017, s. 227).

Foto 14: Yazıtın yazılı yüzeyinin Onur ER tarafından tasarlanmış görüntüsü (Alyılmaz, 2015, s. 233)

Yemiş Tutuk Yazıtı'nın **böri** / **kurt** ile ilgisi yazıtın üzerinde kurt şeklinde bir damganın bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Foto 15: Yemiş Tutuk Yazıtı üzerindeki “böri” / “kurt” damgasının görüntüsü (Alyılmaz, 2015, s. 250).

Foto 16: Yemiş Tutuk Yazıtı üzerindeki damganın fotogrametrik yöntemle tespit edilmiş görüntüsü
(Tespit: C. ALYILMAZ; Düzenleme: Onur ER; Alyılmaz, 2015, s. 250).

Yemiş Tutuk Yazıtı'nın üzerindeki kurt şeklindeki damganın benzerlerine Türk dünyasının farklı bölgelerindeki eserlerin üzerlerinde de rastlanmaktadır.

Foto 17: Üzerinde kurt tasviri, kılıç vd. bulunan koç heykelli mezar taşının görüntüsü
(Nahçıvan / Azerbaycan; Foto: C. ALYILMAZ; Alyılmaz, 2015, s. 254)

1.6. Talas VI Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Talas ilinin Terek Say / Kulan Say bölgesinde bulunan Talas VI Yazıtı'dır.¹²

Bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan ve adlarına “Talas Yazıtları” ve “Koçkor Yazıtları” denilen eski Türk yazıtları sanılanın aksine Oğuzlara, Türgişlere, On Oklara ve Karluklara ait yazıtlardır. Kırgızlara ait yazıtlar ise eski yurtlarında Sibiryâ bölgesinde bulunan ve “Yenisey Yazıtları” ve “Dağlık Altay Yazıtları” adlarıyla bilinen eserlerdir. Talas VI Yazıtı / VI. Talas Yazıtı¹³ da Oğuz, Türgiş, On Ok, Karluk boylarından birine mensup kişi veya kişiler tarafından granit bir kaya bloku üzerine (Kök)türk harfleriyle yazılan yazıtlardan biridir.¹⁴

Talas VI Yazıtı, bulunduğu bölgedeki halk tarafından “Çiyin Taş” olarak adlandırılan bir kayanın üzerine kazılmış 4 satırlık (?)¹⁵ kısa bir metinden oluşmaktadır. Yazıt geride kalan tarihî süreçte ne yazık ki parçalanmıştır.¹⁶

“Böri” sözcüğü Talas VI Yazıtı'nın / VI. Talas Yazıtı'nın 4. satırında kişi adı / lakabı olarak kullanılmıştır:

ak böri kutı: [İşte] Ak Böri'nin kutu (bahtı, saadeti, mutluluğu) [budur].¹⁷

¹² Türklerin, Çinlilerin ve Orta Asya coğrafyasıyla ilgili diğer milletlerin ve devletlerin tarih kayıtları, yazıtları, bulgu ve belgeleri, kültür, sanat, mimarlık ve uygarlık eserleri Kırgızları ilgilendiren birbirinden kıymetli bilgileri içermektedir. Söz konusu bilgiler, bulgular ve belgeler “Kırgızların milattan önceki dönemlerde boy teşkilatı oluşturduklarını; milat sonrasında önce Hun, sonra Türk Birliği içinde yer aldıklarını; bugün yaşadıkları coğrafyaya sonradan geldiklerini; bu topraklarda daha önce Oğuzların, Türgişlerin, On Okların, Karlukların yaşadıklarını; Kırgızların ana yurtlarının ise Sibiryâ bölgesinde Kögmen silsilelerinden kuzeye doğru akan Kem (Yenisey) Irmağı'nın Türkçe Ulug Kem denen güneydoğu yatağının ve Kem Irmağı'na batıdan akan Abakan Irmağı'nın kıyılarında bulunduğunu” göstermektedir. Yani bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar tarihte Sakalar, Hunlar, Wu-sunlar, Kuşanlar, Avarlar (Juan-Juanlar / Ruan-Ruanlar), (Kök)türkler, Oğuzlar, Türgişler, Karluklar, On-Oklar, Uygurlar, Kırgızlar, Karahanlılar başta olmak üzere Türk kökenli birçok devletin, hanlığın veya beyliğin kontrolünde bulunmuştur Söz konusu coğrafya Türk Kağanlığı (Kök)türk Devleti zamanında II. Türk Kağanlığı'nın merkezi olmuş; burada eşsiz dil, kültür ve uygarlık eserleri vücuda getirilmiştir (Alyılmaz, 2008, s. 131-136; Alyılmaz, 2008, s. 352-365; Alyılmaz, 2013, s. 1-26).

¹³ Yazıt hakkında yapılan çalışmalar ve ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Batmanov, 1971, s. 16-17; Cumagulov, 1982, s. 17-19, 172-173; Bazılhan, 2005, s. 225-226; Alimov, 2013, s. 103-107.

¹⁴ Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda (Kök)türk harfleriyle yazılmış 50'den fazla yazıtın olduğu bilinmekte; yapılan yüzey araştırmaları sayesinde bunlara her gün yenileri eklenmektedir. Konuyla ilgili en son yayınlardan birini yapan Yazıt Bilimci Araştırmacı Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, “Kırgızistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar” başlıklı yazısında söz konusu yazıtlardan 51'inin adlarını, buldukları yerleri ve başlıca özelliklerini sistematik bir şekilde dikkatlere sunmuştur (Useev, 2019, s. 297-335).

¹⁵ Yazıtın satır sayısı için hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar yazıtın 5 satırdan oluştuğunu ancak 5. satırın tamamen silinmiş olduğunu belirtmektedirler. Yazıtın satır sayısı ile ilgili farklı görüşler için bk. Alimov, 2013, s. 103-104.

¹⁶ Yazıtın bugünkü durumu hakkında 17.10.2023 tarihinde görüşüne başvurduğumuz Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV, “bölgede yapmış oldukları araştırma ve incelemelerde yazıtı yerinde tespit edemediklerini; yazıtın geride kalan tarihî süreçte tamamen parçalanıp yok olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu” ifade etmişlerdir.

¹⁷ Yazıtın görüntüleri ve prorisovkaları arzu edilen nitelikte olmadığı için mevcut yayınlar da göz önünde bulundurularak ilgili satırın çeviri yazısı ve Türkiye Türkçesine aktarımı tarafımızdan yapılmıştır.

1.7. Talas XX. (Çaçıkey / Kara Böri) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Talas bölgesinde bulunan Kara Böri Yazıtı'dır.¹⁸

Kara Böri Yazıtı, Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Talas Arkeoloji Heyeti'nin 2003-2006 yılları arasındaki bilimsel gezileri sırasında Talas İli'nin sınırları içinde kalan Çoñ ve Kiçi Çaçıkey Irmakları'nın birleştiği yerde bulunmuştur.

*Foto 18: Kara Böri Yazıtı'nı üzerinde barındıran kayanın genel görüntüsü
(Foto: N. USEEV; Useev, 2019, s. 332)*

¹⁸ Konunun uzmanları tarafından "Talas XX Yazıtı", "Çaçıkey Yazıtı" adlarıyla anılan (Useev, 2019, s. 331-333) yazıtta içeriğinden dolayı "tarafımızdan "Kara Böri Yazıtı" adı verilmiştir. Bilindiği üzere yazıtlar buldukları yerlere, adlarına dikildikleri / yazıldıkları kişilere veya içeriklerine göre adlandırılırlar.

Yazıt, petroglif alanı içinde yazılmış ve farklı kişiler tarafından farklı zamanlarda yayımlanmıştır. Yazıtı üzerinde barındıran kayada dağ keçisi, geyik, at, deve, köpek vd. yırtıcı hayvan resimleri de bulunmaktadır. Yazıt, geride kalan tarihî süreçte oldukça fazla yıpranmıştır.

Yazıt, (Kök)türk alfabesiyle yazılmış 7 karakterden oluşmaktadır. Söz konusu karakterler yazıtın “kara böri” şeklinde okunmasına imkân vermektedir (Useev, 2009, s. 23; Useev, 2019, s. 331-333).

Kara Böri Yazıtı ile ilgili olarak en kapsamlı araştırma ve incelemeyi yapan N. USEEV, “Talas’ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı” adlı makalesinde yazıt ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

“Güçlü; çok sayıda” anlamlarında kullanılan kara kelimesi böri kelimesi ile birleşerek “güçlü; çok saygın kurt” anlamına gelen özel bir ismi meydana getirdiği söylenebilir. Bu özel ismin aşağıdaki şekilde kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir:

Talas Yazıtları’nda kara sıfatıyla kurulmuş kişi adlarının geçtiğini ve Eski Türk Yazıtları’nda böri, arslan, bars gibi hayvan adlarının kişi adlarında geçtiğini göz önünde bulundurursak “kara böri” kişi adı olabilmektedir.

Köktürk Kağanlığı’nı kurmuş olan Aşina boyunun toteminin böri olduğunu, Kalmakların Kırgızlara burut “börüler, kurtlar” dediklerini, kara kelimesinin Kara Türgeş, Kara Kıtay vb. boy adlarının kuruluşunda da kullanıldığını göz önünde bulundurursak söz konusu kelime grubu etnonim de olabilmektedir (Useev, 2009, s. 22).

Foto 19: Kara Böri Yazıtı'nın prorisovkası
(Amanbaeva, Suleymanova ve Coldoşov, 2007, s. 159; Useev, 2009, s. 19; Useev, 2019, s. 333; Useev, 2022, s. 31)

1.8. Temir Bört (A 99 / Kara Tu I) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Rusya Federasyonu Dağlık Altay Cumhuriyeti Onguday bölgesinde (45 420816 E; 56 25033 N) bulunan Temir Bört Yazıtı'dır.

Temir Bört Yazıtı'nın yeri, 12 Ağustos 2011 tarihinde bölgede epigrafik ve fotogrametrik belgelenmeler gerçekleştiren Türk-Kırgız Bilim Heyeti'nin yüzey araştırmaları sırasında Biçiktü Boom ve Booçi Köyleri'nin sınırlarının kesiştiği Kara Tuu Dağı'nın eteklerinde Cengiz ALYILMAZ tarafından tespit edilmiştir. İlk belgelenmelere ve incelemelere Türk-Kırgız Bilim Heyeti'nde bulunanlardan¹⁹ Kadirali KONKOBAEV ve Bilim Heyeti'ne kılavuzluk eden Nadya TIDIKOVA da katılmışlardır.

Yazıtta “Temir Bört Yazıtı” adı içeriğindeki söz varlığından hareketle yerini ilk tespit eden Cengiz ALYILMAZ tarafından verilmiştir. Yazıt, bulunduğu yerden dolayı Kırgız bilim adamları tarafından “A 99 (Kara Tu I) Yazıtı” olarak adlandırılmıştır.

Toplam 14 karakterden ve 2 satırdan oluşan “Temir Bört Yazıtı”, ALYILMAZ tarafından aşağıdaki şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

t(e)m(i)r bört ~ t(e)m(i)r bört *Demir Kurt*

b(e)ngi bört ~ b(e)ngi bört: *Ölümsüz Kurt*

Yazıtta “**börte**” şeklinde yazılmış olan sözcüğünün sonunda bulunan ve (Kök)türk alfabesinde a / e seslerini karşılayan karakter (𐰇), eski Türk yazıtlarında (özellikle de Dağlık Altay Yazıtları'nda ve Yenisey Yazıtları'nda) satır sonu bitişini ve sözcüklerin birbirinden ayrılışını göstermek için de kullanılmıştır. Söz konusu karakterin bu özelliği ve sözcüğün diğer yazıtlardaki (Kalbak Taş XIX / A 42 Yazıtı, E / 28 Altın Köl Yazıtı) ve Türkçenin başvuru kaynaklarındaki yazımı da göz önünde bulundurularak sözcük “**bört**” şeklinde okunmuştur. Sözcüğün -bört- Türkçenin başvuru eserlerinde **elig bört opa bars, bört bay, öre bört, kıtay bört, küsen bört, kutadmış bört, kutlug bört** vd. geçtiği bilinmektedir.²⁰

Yazıtın I. satırında geçen “**temir bört**” (*Demir Kurt*) ile II. satırında geçen “**bengi bört**” (*Ölümsüz Kurt*) sözcük grupları da kayaya yazıyı kazıyan veya adına yazı yazılan kişinin adı / ünvanıdır.²¹:

İlk kez ALYILMAZ tarafından alanda 12 Ağustos 2011 tarihinde epigrafik belgelemesi ve çözümlemesi yapılan yazıtta, 2015 yılında Kırgız bilim adamları Kadirali KONKOBAEV, Nurdin USEEV ve Negizbek ŞABDANALİYEV tarafından yayımlanan *Altay Cumhuriyetleri'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü* adlı kitapta yer verilmiştir (Konkobaevev, Useev ve Şabdaneliyev, 2015, s. 332-334). Söz konusu eserin yazarı Kırgız bilim adamları yazıtı şöyle okuyup anlamlandırmışlardır:

t(e)m(i)r b(e)rt: *Temir Bert*

b(e)ngi b(e)rt: *Mutlu Bert*

¹⁹ Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde 2011 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilen söz konusu araştırma inceleme gezilerine Türkiye'den Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Prof. Dr. Murat YAKAR vd.; Kırgızistan'dan Prof. Dr. Kadirali KONKOBAYEV ve Dr. Öğr. Üyesi Negizbek ŞABDANALİYEV; Dağlık Altay Cumhuriyeti'nden de Nadya TIDIKOVA katılmışlardır.

²⁰ Konu hakkında ayrıca bk. Nadelyayev vd. 1969, s. 118; Mahipirov, 1997, s. 185, 187; Barutcu Özönder, 1999, s. 65-92; Rasonyi ve Baksi, 2007, s. 166, 183. Sözcüğün bazı Türk boyları ile Moğollar arasında geçmişte ve günümüzde “**börte**” şeklinde kullanıldığı; Cengiz Han'ın ilk hanımının adının da “**Börte**” olduğu elbette bilinmektedir (Rasonyi ve Baksi, 2007, s. 167). Söz konusu sözcüğün okunuşunda “**bört**”, “**bürt**”, “**börte**” şekillerinin hangisi tercih edilirse edilsin bu kavram işaretleri “**kurt**”la ilgilidirler.

²¹ “**t(e)m(i)r bört**” sözcük grubu tarihi süreçte “**böri temir, böri temür, büri temür**” şeklinde şahıs adı olarak kullanılmıştır. bk. Rasonyi ve Baksi, 2007, s. 183. Bu kullanım da söz konusu sözcük grubunun şahıs adı / lakabı olduğunu göstermektedir.

Kırgız bilim adamlarının yazıtın I ve II. satırlarında geçen ikinci sözcüğü okuyuşlarına da anlamlandırmalarına da katılmak mümkün değildir. Nitekim yazıtın söz varlığı içinde yer alan ve iki kez geçen söz konusu sözcük, **bert** değil **bört**'dür; “**bört**” sözcüğü de **böri** / **börü** sözcüğünün türevlerindedir (< **böri+t** / **börü+t**²²) ve kurt ile ilgilidir. Kırgızların tarihte başka boylar ve milletler tarafından “**burut**” (< **buru+t** < ... < **böri+t**: *börüler* / *kurtlar*) diye adlandırıldıkları da bilinmektedir (Maanaev ve Karataev, 2003, s. 23-36; Useev, 2009, s. 17-24).

*Foto 20: Temir Bört Yazıtı'nı üzerinde barındıran kayanın genel görüntüsü
(Foto: C. ALYILMAZ)*

²² /+T/ biçim biriminin Türkçede çokluk ve kuvvetlendirme işlevleriyle kullanıldığı, zamanla bu özelliğini yitirip addan ad yapan görevli dil ögesi (yapım eki) işlevi kazandığı bilinmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994, s. 39; Alyılmaz S., 2017, s. 96.). Kırgızların başka boylar ve milletler tarafından “**burut**” (börüler / kurtlar) diye adlandırıldıkları da tarihi bir gerçektir (Maanaev ve Karataev, 2003, s. 23-36).

Foto 21: Temir Bört Yazıtı'nın görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Yazıtın yakınında bulunan kayalarda da kurt betimlemelerinin bulunmuş olması yazıtın I. satırında geçen **“temir bört”** (*Demir Kurt*) ile II. satırında geçen **“bengi bört”** (*Ölümsüz Kurt, Kutsal Kurt*) okuyuşlarının ve anlamlandırmalarının doğruluğuna tanıklık etmektedir.

Foto 22: Temir Bört Yazıtı'nın yanında bulunan ve üzerinde kurt vd. tasvirleri barındıran kayalardan birinin görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

1.9. Kalbak Taş XIX (A 42) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Rusya Federasyonu Dağlık Altay Cumhuriyeti, Onguday bölgesinde bulunan Kalbak Taş XIX (A 42) Yazıtı'dır.

Yazıtın satırlarından birinde **bört** (kurt) sözcüğü şahıs adının belirten ögesi olarak kullanılmıştır:

bört²³ apaka ben bitidim ok: *Bört Apa için (bunu) yazdım.*

Foto 23: Kalbak Taş XIX (A 42) Yazıtı'nın görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

²³ Sözcük konuyla ilgili bilim adamları tarafından bert, bertip vd. şekillerde de okunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Konkobaev, Useev ve Şabdaneliyev, 2015, s. 143-144). Kalbak Taş XIX (A 42) Yazıtı'nın epigrafik belgelemesi yazıt üzerinde bizzat tarafımızdan gerçekleştirilmiş; söz konusu sözcüğün yazı çeviriminin “bört” şeklinde yapılmasının metnin içeriğine uygun olduğu tespit edilmiştir.

1.10. Begre (E / 11) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Yenisey Yazıtları arasında yer alan Begre (E / 11) Yazıtı'dır. Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Yenisey Havzası'ndaki Biy-Hem Irmağı'nın sağ kolunu oluşturan Begre Irmağı civarında bulunan Begre Yazıtı, 1916 yılında bulunduğu yerden alınarak A. V. ADRIANOV tarafından Minusinsk Müzesine taşınmıştır.²⁴

Begre (E / 11) Yazıtı, dört yüzünde (Kök)türk alfabesiyle azılmış 10 satırlık bir metinden oluşmaktadır. Yazıtın 4. satırında **böri** (*kurt*) sözcüğü geçmektedir: yeti böri öldürdüm barsıg kökmekig ölümedim: *Yedi kurt öldürdüm; pars(lar)ı ve ala geyik(ler)i öldürmedim.*

Foto 24: Begre Yazıtı'nın genel görüntüsü
(Minusinsk Müzesi; Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 25: Begre Yazıtı'nın prorisovkası
Foto: https://bitig.kz/show_big.php?fn=copies/535.gif

Adına yazıt dikilen kişinin “*kurtları öldürdüğünü, pars(lar)ı ve ala geyik(ler)i öldürmediği*”ni belirtmesi, bazı bilim adamları tarafından onun parsları ve geyikleri totem olarak gördüğü için öldürmediği şeklinde yorumlanmıştır (Useev, 2011, s. 426-428; Useev, 2022, s. 371-372, 374).

Gerçek şudur ki: kurt, her ne kadar toplumun büyük bölümü tarafından totem olarak kabul edilmiş olsa da insanlar kendilerine ve hayvanlarına zarar verebileceğini düşündükleri varlıkları yok etmekten çekinmemiştir.

²⁴ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orkun, 1940, s. 71-76; Vasilyev, 1983, s. 19-21; Useev, 2011, s. 426-429; Aydın, 2015, s. 55-59; Kormuşin, 2017, s. 300-307.

1.11. I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Yenisey Yazıtları arasında yer alan I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı'dır.

I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı, 1888 yılında ASPELİN tarafından Ulu Kem (Ulug Hem / Ulu Hem) Irmağı yakınlarındaki Aldı Bel bölgesinde bulunmuştur. (Vasilyev, 1983, s. 20; Useev, 2011, s. 430; Aydın, 2015, s. 59).

I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı, (Kök)türk alfabesiyle yazılmış 4 satırlık²⁵ bir metinden oluşmaktadır. Yazıtın 1. satırında **börü** (kurt) sözcüğü geçmekte; söz konusu sözcüğün adına yazıt dikilen kişinin sıfatlarından / lakaplarından biri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır:

çoçuk²⁶ böri sangun: (Ben) Çocuk Böri Sangun(um).

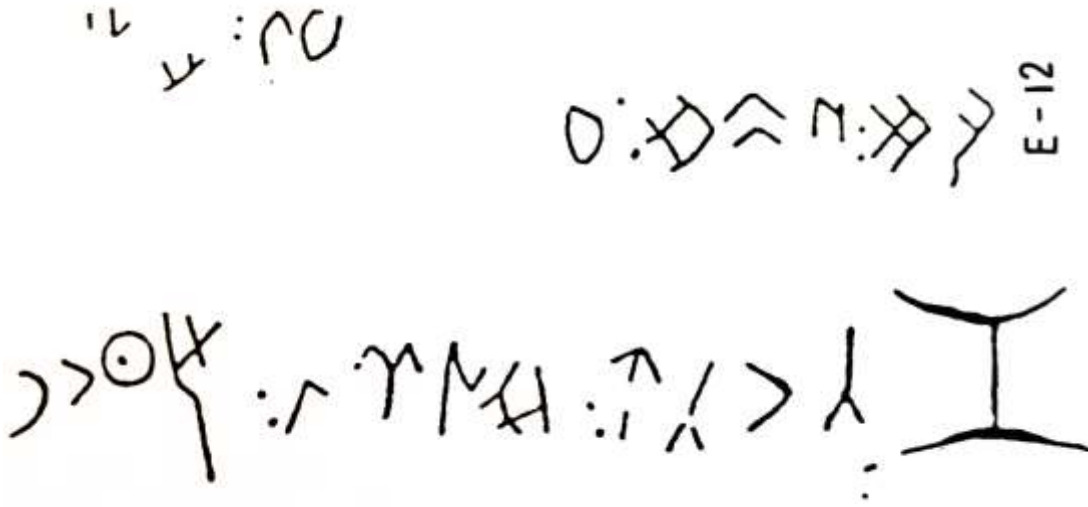

Foto 26: I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı'nın Vasilyev tarafından yapılan prorisovkası
(Vasilyev, 1983, s. 60)

²⁵ Yazıtın satır sayısı ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Birçok kaynakta okunabilir durumda olan satırlar dikkate alınarak satır sayısı 2 veya 3 olarak gösterilmiştir.

²⁶ Söz konusu sözcük, V. V. Radloff, H. N. Orkun, S. Y. Malov, D. D. Malov ve D. D. Vasilyev tarafından **çocuk** şeklinde okunmuştur (Orkun, 1940, s. 53; Malov, 1952, s. 34; Vasilyev, 1983, s. 20). İ. V. Kormuşin, sözcüğün sonunda bulunan karakterin **uk** / **k** değil; **ı**, **i** okunabileceğini, V. V. Radloff ve S. Ye. Malov tarafından yapılan bu yanlışın İ. A. Batmanov tarafından düzeltildiğini belirtip sözcüğü **çoçi** olarak okumuştur (Kormuşin, 2017, s. 207-208). Konuyla ilgili bazı bilim adamları da tıpkı Kormuşin gibi sözcüğü **çoçi** şeklinde okumuşlardır (Useev, 2011, s. 430; Aydın, 2015, s. 59). Tuva Cumhuriyeti'nde 21-23 Ağustos 2011 tarihleri arasında eski Türk yazıtlarıyla ilgili epigrafik ve fotogrametrik araştırma ve incelemeler yaptığımızda I. Aldı Bel (E / 12) Yazıtı depoya kaldırıldığı için yazıtı yerinde görme ve belgeleme imkânı bulamamıştık. Söz konusu yazıtın D. D. Vasilyev tarafından yapılan prorisovkası sözcüğün **çoçi** değil; **çoçuk** / **çocuk** şeklinde okunmasına imkân verecek niteliktedir (Vasilyev, 1983, s. 60). Vasilyev tarafından yapılan prorisovkayı dikkate alıp söz konusu sözcüğün yazı çevirimini **çocuk** / **çocuk** şeklinde yaptığımızı belirtmek isteriz.

1.12. I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Yenisey Yazıtları arasında yer alan I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı'dır.

I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı, Kırgızlar açısından tarihte ayrı bir yere ve öneme sahip olan "Atdaçı Opa Bars / Bars Beg / Bars Kağan" adına dikilmiştir. Bars Kağan, bilindiği üzere (II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu) Kutlug İltiş Kağan'ın kızı, Bilge Kağan ve Köl Tigin'in kız kardeşleri olan prensesle evlidir. Türk Kağanlığı'nın yöneticileri bir Türk boyu olan Kırgızlarla süregelen kırılmalı ilişkilerini iyileştirmek ve düzenleyebilmek; aralarında dostluğa ve kardeşliğe dayanan bir güven ve huzur ortamı oluşturabilmek için zaman zaman kızlarını, kız kardeşlerini Kırgız yöneticileriyle evlendirmişlerdir. Kutlug İltiş Kağan'ın kızının Bars Kağan'la evlendirilmesinin temelinde de bu düşünce yatmaktadır. Ancak Bars Kağan Çinlilerle ve diğer hasım güçlerle Türk Kağanlığı'na karşı ittifak yaptığı ve Türk Kağanlığı'na karşı saldırılar planladığı için 711 yılında kış ayında Bilge Tonyukuk'un öncülüğünde düzenlenen seferde öldürülmüş; yerine de başkası kağan olarak atanmıştır (Alyılmaz, 2013, s. 1-26; Alyılmaz, 2021, s. 343-347).

Bilge Kağan, Bars Beg'in kız kardeşleriyle evlendirilmesini, "bey" iken kağan yapılmasını, bu evliliğe ve bütün iyiliklerine rağmen kendilerine karşı hata işlediğini bu yüzden de öldürüldüğünü şöyle ifade etmektedir:

bars beg erti kağan at bunta biz birtimiz singilim kunçuyug birtimiz özi yangıltı kağanı ölti bodunı küng kuul bolıt: *Bars (yalnızca bir) bey idi. Kağan adını (ona) burada biz verdik. (Üstelik biz ona) kız kardeşimiz prensesi (de) (eş olarak) verdik. (Ancak o, bütün bunlara rağmen bize karşı) hata işledi. Bu sebeple de (Kırgızların) kağanı öldü; halkı da cariyeye ve köle oldu* (Köl Tigin Yazıtı D 20 / Bilge Kağan Yazıtı D 16-17; Alyılmaz, 2013, s. 1-26; Alyılmaz, 2021, s. 343-347).

Bilge Tonyukuk da Kırgızlara yapılan seferi / savaşı ve Bars Kağan'ın öldürülmesini şöyle anlatmaktadır:

anı subka bardımız ol sub koodı bardımız aşangalı tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz küün yeme tün yeme yelü bardımız kırkızıg uka basdımız usın süngügün açdımız kanı süsi tirilmiş süngüşdümüz sançdımız kanin ölürtümüz kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti: *[Sonunda] Anı Suyu'na (Anı Irmağı'na) ulaştık. O irmağı [takip ederek] aşağı [doğru] gittik. [Zaman zaman askerleri] yemek yemeleri için [atlarından] indirdik. [Yemek ve dinlenme zamanlarında] at[lar]ı ağaç[lar]a bağlıyorduk. Gündüz de gece de yel gibi gittik [ve sonunda Kırgızların buldukları bölgeye ulaştık]. Kırgızları uykuda iken bastık; uykularını mızrakla açtık ([onların] uykularını mızraklayarak kaçırttık). [Kırgızların] hanı [ve] ordusu toplandı. [Onlarla kıyasıyla] savaştık; onları mızrakladık; hanını öldürdük. Kağan[ımız]a Kırgız halkı [gelip] teslim oldu [ve] baş eğdi. [Kırgız hanının yerine yeni bir han atadıktan sonra] geri döndük* (Bilge Tonyukuk Yazıtları I. Taş 27-28. Satır / Kuzey 3-4. Satırlar; Alyılmaz, 2021, s. 351-352).

(Kırgızlar tarafından bugün de çok sevilen) Bars Kağan adına dikilmiş olan I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı'nın yeri, 1878 yılında Abakan Irmağı'nın sağ tarafında Altın Köl (Altın Göl) adı verilen küçük bir gölün yakınında KORÇAKOV ve MARKOV adlı iki çiftçi tarafından tespit edilmiş; yazıt 1881 yılında N. M. MARTYANOV tarafından Minusinsk'teki müzeye (N. M. Martyanov Müzesine) taşınmıştır (Orkun, 1940, s. 99-111; Vasilyev, 1983, s. 25; Useev, 2011, s. 461).

I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı, (Kök)türk alfabesiyle yazılmış 9 satırlık bir metinden oluşmaktadır. Yazıtın 2. satırında **börü** (kurt) sözcüğü geçmekte; söz konusu sözcüğün Bars Kağan'ın sıfatlarından / lakaplarından biri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır:

atsar alp ertingizin utsar küç ertingizin el(l)ig **bört** opa bars adrilim ayıtu: (Siz) (ok) atsanız (ok atmakta / avlanmakta) yiğit idiniz; yarışsanız (yarışmakta / yenmekte) güçlü (üstün) idiniz. (Ey) Ellig **Bört** Opa Bars [Ey Ülkemizin “Kurd”(u), “Boğa”(sı), “Bars”(ı) (sizden)] ayrılmak ne acı!²⁷

Foto 27: I. Altın Köl (E / 28) Yazıtı'nın estampajının görüntüsü
(N. M. Martyanov Müzesi / Minusinsk;
Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 28: Türklerin dişi kurttan türedikleri mitiyle ilgili olarak yapılmış bir heykelin görüntüsü
(Bişkek / Kırgızistan; Foto: C. ALYILMAZ)

²⁷ Cümlelerin farklı şekilde okunuşu ve anlamlandırılması ile ilgili olarak bk. Tekin, 2004, s. 537-554; Useev, 2011, s. 461-463; Useev, 2022, s.514; Aydın, 2015, s. 80-81; Kormuşın, 2017, s. 94-95.

1.13. VI. Uybat (E / 98) Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde kurt ile ilgili bir diğer yazıt da Yenisey Yazıtları arasında yer alan VI. Uybat (E / 98) Yazıtı'dır.

VI. Uybat (E / 98) Yazıtı, Uybat Irmağı yakınlarındaki Çarkov Köyü sınırları içinde 1964 yılında bulunmuş; aynı yıl Abakan Müzesine taşınmıştır (Useev, 2017, s. 573; Kormuşin, 2017, s. 135).

VI. Uybat (E / 98) Yazıtı, (Kök)türk alfabesiyle yazılmış 7 satırlık bir metinden oluşmaktadır. Yazıtın 6. satırında **börü** (kurt) sözcüğü geçmekte; adına yazıt dikilen kişinin (Tirig Beg'in) kahramanlığından söz edilirken yirmi iki kişiyi, bazı hayvanlarla birlikte "bozkurt"ları öldürdüğü de belirtilmektedir: [yegirmi eki er] ölürtim **kök böri** kara as bugu ölürtim: (Yirmi iki kişiyi) öldürdüm. Bozkurt(ları), siyah samur(ları), geyik(leri) öldürdüm (Useev, 2017, s. 573-574; Kormuşin, 2017, s. 140).

Foto 29-30: VI. Uybat (E / 98) Yazıtı'nın genel ve ayrıntılı görüntüsü (Foto: N. USEEV)

1.14. Del Uul I Yazıtı / I. Del Uul Yazıtı'nda Böri (Kurt):

Eski Türk Yazıtları içinde böri / kurt ile ilgili yazıtlardan biri de bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde (Dundgov' Aımag Ölziyt Sum Dul Uul Baruun Bilüün) bulunan Del Uul I Yazıtı / I. Del Uul Yazıtı'dır.

Dundgov' Aımag sınırları içindeki Del Dağları'nda yaklaşık 63 km devam eden farklı türde ve büyüklükteki kayaların üzerlerinde Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur dönemlerinde binlerce (iletişim ve ritüel içerikli) kaya üstü betimleme kazınmış; söz konusu kayaların kazınmaya / yazmaya uygun olanlarının aralarına da damgalar ve farklı alfabelerle yazılar yazılmıştır. Del Uul Yazıtları²⁸ da belirtilen kayaların bir kısmının üzerlerine kama, bıçak benzeri aletlerle çizilmiş / kazınmış (Kök)türk harfli 5 ayrı yazıttan oluşmaktadır. Yazılar çok ince şekilde çizilmiş / kazınmış oldukları ve tarihî süreçte fazlaca yıpranıp derinliklerini ve özgün biçimlerini kaybettikleri için görüntüleme ve belgeleme sıkıntıları yaşanmaktadır.

I. Del Uul Yazıtı da Del Dağları'nın Baruun Bilüün mevkinin baş taraflarında (1338 m, 48T 0568908, UTM 4921458) büyük yassı bir kayanın (244 x 167 cm) üzerine 2 satır hâlinde yazılmıştır.²⁹

Böri / kurtla ilgili sözcük yazıtın II. satırında geçmektedir: ... tebi ölürtim yigirmi **böri** ölürtim: *Deve(leri) öldürüm; yirmi kurt öldürdüm.* (I. Del Uul Yazıtı; Battulga, 2022, s. 69-70).

Foto 31: I. Del Uul Yazıtı'nı üzerinde barındıran kayadan bir görüntü (Foto: Ts. BATTULGA)

²⁸ Moğollar bu dağları Del Uul [At Yelesi Dağları / At Yelesi (şeklindeki) Dağlar] olarak adlandırmaktadırlar.

²⁹ Yazıtın I. satırı 36 cm'lik bir alanı kaplamakta ve 22 karakterden oluşmakta; II. satırı ise 140 cm'lik bir alanı kaplamakta ve 59 karakterden oluşmaktadır. Derinlikleri büyük ölçüde kaybolmuş olan harflerin boyları 3-9 cm arasında değişmektedir. Yazı alanına Türk boy ve toplulukları tarafından bazı damgalar ve kaya üstü betimlemeler de işlenmiştir (Alyılmaz, 2003, s. 360-363; Alyılmaz, 2019, s. 203-204). Del Uul Yazıtları ile ilgili olarak ayrıca bk. Battulga, 2022, s. 210-222; Battulga, 2022, s. 68-80.

2. Sonuç ve Öneriler:

İnsanların yaşayışları ve inanışlarıyla, ortaya koydukları eserler arasında ciddi bir ilişki bulunmaktadır. Epigrafik ögeler de (kaya üstü tasvirler, damgalar, simgeler, motifler, desenler, yazılar, yazıtlar da) sahiplerinin yaşayışlarına, inanışlarına, dillerine, tarihlerine, sosyal ve kültürel hayatlarına ait birçok bilgiyi ve değeri geçmişten hâle, hâlden de istikbale taşırlar.

Türk boy ve toplulukları tarafından tarihin çok erken dönemlerinden itibaren farklı coğrafyalarda binlerce epigrafik ögenin (bu bağlamda da yazıtın) vücuda getirilmiş olduğu bilinmektedir. Söz konusu epigrafik eserler, yalnızca albümler ve kataloglar hâlinde yayımlanmamalı; bütün yönleriyle ele alınıp incelenmeli ve yayımlanmalıdırlar. Epigrafik eserlerin, başta da yazıtların dil, üslup, tarih, sanat tarihi, sosyal ve kültürel değerler açısından araştırılıp incelenmesi ait oldukları toplulukların ve milletlerin birçok bilinmezinin de aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

İnsanoğlu, bazı grafiksel ögelerle (petroglifler, damgalar ve simgelerle) duygu ve düşüncelerini yansıtırken kendi türüne en yakın olarak gördüğü; sürekli etkileşim hâlinde bulunduğu; kimi zaman etinden, sütünden, kanından, yününden, derisinden, kemiklerinden, gücünden istifade ettiği; kimi zaman hayran olup büyülediği; kimi zaman da çekinip korkup totemleştirdiği varlıkların / hayvanların tasvir ve sembollerinden yararlanmıştır. (Alyılmaz, 2016, s. 341). Eski Türk yazıtlarının şekil ve içerik analizleri yapıldığında Türk boy ve topluluklarının da olağanüstü gücü olduğuna inandıkları totemik hayvanlardan “kurd”a ayrı değer verdikleri, “kurd”u kutsal saydıkları ve onu kimi zaman “ana”, kimi zaman “ata”, kimi zaman da “kılavuz / yol gösterici” olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün temel kaynaklarında (mitlerde, efsanelerde, masallarda, hikâyelerde, destanlarda, türkülerde, deyimlerde, vecizelerde, atasözlerinde; kullanım ve süs eşyalarında; mimaride, sanatta...) kurtla ilgili pek çok unsur yer almaktadır. Kurdun yanında birçok hayvana da Türk boy ve toplulukları tarafından kutsallık atfedildiği ve değer verildiği bilinmektedir. Türk dilinin, tarihinin ve kültürünün temel kaynakları diğer hayvanlarla ilgili olarak da araştırılıp incelenmeli; elde edilen bilgi, bulgu ve belgeler her seviyeden okuyucunun yararlanabileceği şekilde çok dilli olarak yayımlanmalıdır.

Kaynaklar

- Alimov, R. (2013). *Tanrı Dağı yazıtları eski Türk runik yazıtları üzerine bir inceleme*. Konya: Kömen Yay.
- Alyap, L. (2012). (Kök) Türk tipografisinin yazılı eserlerde font olarak kullanımında görsel sanatlar destekli bilişim teknolojilerinden yararlanma ve Karabalgasun I yazıtı üzerine font (Alyılmaz.Ttf) denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(3), 1-15.
- Alyap, L. (2014). Köl Tigin anıtının batı yüzü üzerine görsel bir tasarım denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 1-21.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2003). Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 11-21.
- Alyılmaz, C. (2003). Epigrafik belgelenmeler ve yüzey araştırmaları. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*. Ankara: TİKA Yay. 329-380.

- Alyılmaz, C. (2013). (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 1-26.
- Alyılmaz, C. (2004). İpek yolu ve Orhun yazıtları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 24, 181-192.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay Yay..
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: KaraM Yay.
- Alyılmaz, C. (2008). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtların bugünkü durumu. I. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler I*, 131-136.
- Alyılmaz, C. (2008). “Anı” / “Anı” yer adı üzerine. *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı*. Ankara: Akçağ Yay. 352-365.
- Alyılmaz, C. (2010). 2010 yılı itibarıyla Höşöö Tsaıdam bölgesi ve Orhun vadisi. *Dil Araştırmaları*, 7, 9-59.
- Alyılmaz, C. (2010). Yazıt bilimi ve eski Türk yazıt bilimi. I. *Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009*, Afyonkarahisar, 313-314.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, 6-105, (ed. İ. TERZİOĞLU ve İ. DEMİRCİ), Ankara: Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2016). “Gobu”stan'ın gizemi (“Kıpçaklar” a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2018). (Kök)türk harfli yazıtlara ilgili sorunlar. *Türk Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*, 303-324, (ed. K. Yıldırım), İstanbul: Yeditepe Yay.
- Alyılmaz, C. (2018). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, 117-126.
- Alyılmaz, C. (2019). İslam öncesi Türk eserleri ve (Kök)türk harfli yazıtlar. ALYILMAZ, C., USEEV, N. vd. (2019). *Ortak Türk tarihi VI*, 1-125, Ankara: Yeni Türkiye - Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Alyılmaz, C. (2020). “Türk”, “Türkçe” ve “Türk Dili” kavram işaretleri üzerine. *Türkçe Eğitiminin Güncel Sorunları*, 1-44, (ed. C. ALYILMAZ, O. ER ve İ. ÇOBAN), Ankara: Eğiten Yay.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Alyılmaz, C. (2022). Moğolistan'daki eski Türk eserleriyle ilgili bazı sorunlar ve çözüm önerileri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 29-49, (Ed. K. Yıldırım), İstanbul: Bilgeoğuz Yay.
- Alyılmaz, C. (2023). Eski Türkler yabancı dil biliyorlar mıydı? *Bezgek Yabancılara Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(1), 1-31.
- Alyılmaz, S. (2017). On plurality category and teaching in Turkish. *Journal of Education and Training Studies*, 5(9), 94-99. Redfame Publishing. URL: <https://redfame.com/journal/index.php/jets/article/view/2528/2777>.

- Amanbaeva, B. E., Sulaymanova, A. T. & Coldoşov, Ç. M. (2007). Razvedıvatelniye marşurıtı Talasskogo arheologičeskogo otryada (2003-2005 yıllar). *İzvestiya Natsiyonalny Akademii Nauk Kirgizskoy Respubliki*, 155-162.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Konya: Kömen Yay.
- Barutcu Özönder, S. (1999). Türkler ne zaman bir “millet” idi? I, ortak bir köken mitleri vardı: bir “dişi-kurt”tan türemişlerdi. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 65-92.
- Battulga, Ts. (2020). *Mongolın runi biçgiyn бага dursgal / The small monuments of Mongolian runic inscription*. Ulaanbaatar: Mongolian Ministry of Culture - Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences.
- Battulga, Ts. (2022). *Mongolın runi biçgiyn dursgalın şine sudalgaa Mongolın züün, ömnöd büs nutag dah’ runi biçgiyn dursgal III*. Ulaanbaatar: Mongol Ulsın ih Surgul’ Mongol Sudlalın Hüreelen.
- Bazılhan, N. vd. (2005). *Kazakstan tarihi turalı turki derekemeleri II: köne Türik bitiktastarı men eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*. Almatı: Dayk-Press.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapeşte-Paris. [Eserin Türkçesi için bk. BAZIN, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri*. (çev. V. KÖKEN), Ankara: TDK Yay.]
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay’ın “Türk oğlu Türkem men” başlıklı şiirinin Orhun yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(4), 2232-2255.
- Çoruhlu, Y. (2018). *Türk sanatında hayvan sembolizmi I*.
- Çoruhlu, Y. (2024). *Bir Türk ikonu böri: Türk sanatı mitolojisi inanç ve geleneklerinde kurt imgesi*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Cumagulov, Ç. (1982). *Epigrafika Kirgizii*. Frunze: Akademiya Nauk Kirgizskoy SSR.
- Konkobayev, K., Useev, N. ve Şabdanalıyev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti’ndeki eski Türk yazıtları albümü*. Astana: Gılım Yay.
- Kormuşın, İ. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları*. (çev. R. ALİMOV). Ankara: TDK Yay.
- Maanaev, E. C. ve Karataev, O. K. (2003). *Kırgız elinin etnikalık önügüüsü*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Mahirov, V. U. (1997). *İmena dalekih predkov*. Almatı: Ministerstvo Nauki - Akademiya Nauk Respubliki Kazahstan.
- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pismennost’ Tyurkov*. Moskova-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR Yay.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy slovar’*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR Yay.
- Oba, E. (2022). Kazakçada kaskır “kurt” sözcüğü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 73, 191-199.

- Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk yazıtları III*. TDK Yay.
- Orozobayev, M. ve Moldaliev, N. (2020). Kırgızcadaki kurt (böri) ile ilgili örtmece kelimeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 23-38.
- Özkan, V. (2018). *Türk kültüründe bozkurtun yeri ve önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Rásonyi, L. ve Baskı, I. (2007). *Onomasticon Turcicum, Turcic personal names I-II*. Bloomington: Indiana University Yay.
- Roux, J.-P. (1998). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (çev. A. Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yay.
- Roux, J.-P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. (çev. A. Kazancıgil ve L. Arslan), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, Ts. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü*. Ankara: TİKA Yay.
- Sümer, F. (1999). *Türk devletleri tarihinde şahıs adları I-II*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Tekin, T. (2003). *Orhon yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. Yıldız Yay.
- Tekin, T. (2004). The first Altınkök inscription. *Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri*, 537-554, (yay. haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Ankara: Öncü Kitap Yay.
- Useev, N. (2009). Talas'ta yeni bulunan Eski Türk yazıtı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 17-24.
- Useev, N. (2011). *Yenisey cazma estelikleri I: leksikası cana tekstter*. Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi ve Kırgızistan-Türkiye Üniversitesi Yay.
- Useev, N. (2015). Yenisey yazıtlarındaki erkek kişi adlarında geçen kelimelere göre eski Türk erkeği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4(1), 25-38.
- Useev, N. (2017). "Manas" Eposu cana Orhon-Enesay cazma estelikleri I: tildik okşoştuktar menen kaarmandar paralelleri. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Useev, N. (2019). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtlar. *Ortak Türk tarihi VI* içinde s. 331-335. Ankara: Yeni Türkiye - Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Useev, N. (2022). *Kırgız Kagandığı (VII-IX KK) cazma estelikleri I: leksikası cana tekstter*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Useev, N. (2022). *Kırgız Kagandığı (VII-IX KK) cazma estelikleri II: tili cana tildik düynö beynesi*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.

Extended Abstract

Inscriptions are written on rocks, standing and flat stones, statues, stones, balbals, coins, seals, trees, papers, and leather; They are epigraphic works processed by carving, drawing, engraving, striking, embossing, or painting on all kinds of useful and ornamental items made of gold, silver, bronze, iron, clay...

While inscriptions play an important role in transferring information about an individual, community, or nation to future generations, they also contain important information about the social, cultural, religious, political, commercial, and military relations of relative tribes and communities and neighboring nations with each other. For this reason, inscriptions belong not only to the people / human communities they belong to; They are also common cultural assets of human history.

It is possible to group the graphic language elements / epigraphic elements in the type of inscriptions created by the Turks in the historical process as follows: Inscriptions written in the (Root)Turkish alphabet, Inscriptions written in the Uyghur alphabet, Inscriptions written in the Arabic alphabet, Inscriptions written in other alphabets and writing systems.

Of course, inscriptions have a special place and importance among epigraphic elements. It is known that there are thousands of inscriptions created with the alphabets mentioned above by Turkish tribes and communities in different geographies. Some of the ancient Turkish inscriptions mentioned have wolf depictions on them; Some of them contain words, word groups, or sentences related to wolves.

“Kurt” / “böri” / “kaçır” is considered sacred by Turkish tribes and communities; believed to have extraordinary power; it is one of the totemic animals that is sometimes considered "mother", sometimes "ancestor" and sometimes "guide".

The wolf has been accepted as a symbol of cleanliness, loneliness, nobility, power, courage, leadership, warriors, and freedom among Turkish tribes and communities. Turkish kagans, commanders, and nobles identified themselves with the wolf due to their mentioned characteristics and included sentences about them in the texts of the inscriptions; They included wolf depictions in the objects they made (obelisks, rocks, ornaments and utensils).

Old Turkish inscriptions are source works that carry important information about the Turkish language, history, culture, life, and beliefs from the past to the present. Some of the Old Turkish inscriptions contain wolf-related depictions or meaningful language elements (words, word groups, or sentences) on them or in their content. The issues related to the wolf mentioned in the inscriptions in question are examined in the article under the following headings: “Böri (Wolf) in the Bugut Inscription”, “Böri (Wolf) in the Köl Tigin Inscription”, “Böri (Wolf) in the Bilge Kağan Inscription”, “Böri (Wolf) in the Kara Balgasun Inscription”, “Böri (Wolf) in the Yemiş Tutuk Inscription”, “Böri (Wolf) in the Talas VI Inscription”, “Böri (Wolf) in the Çaçıkey / Kara Böri Inscription”, “Böri (Wolf) in the Temir Bört Inscription”, “Böri (Wolf) in the A 42 Inscription”, “Böri (Wolf) in the Begre Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 12 Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 28 Inscription”, “Böri (Wolf) in the E / 98 Inscription”, “Böri (Wolf) in the I. Del Uul Inscription.

